

ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ТРУДНОЦЬМИ

Гриньова Наталія Вячеславівна

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID ID: 0000-0001-7261-9871

Стаття присвячена актуальній проблемі пошуку та теоретичного обґрунтування інноваційних шляхів психолого-педагогічної підтримки дітей з інтелектуальними труднощами в умовах сучасного реформування інклюзивної освіти в Україні. Доведено, що традиційні педагогічні підходи часто не враховують органічну природу когнітивного дефекту, зокрема дефіцитарність окремих зон кори головного мозку та порушення міжпівкульної взаємодії. Охарактеризовано пізнавальну діяльність як інтегративну динамічну систему, розвиток якої у даній категорії дітей безпосередньо залежить від функціонального стану трьох блоків мозку. Наголошено на необхідності впровадження нейропсихологічної корекції, що базується на сенсомоторній активності як фундаменті для розвитку вищих психічних функцій.

Емпіричне дослідження проведено на базі вибірки з 48 дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями (легкого та помірного ступеня). Комплексний діагностичний підхід включав: шкалу вимірювання інтелекту Д. Векслера (WISC), таблиці Шульте (оцінка нейродинаміки), методику «Розрізні картинки» (зоровий гнозис), тест «10 слів» (слухомовна пам'ять) та графічну пробу «Парканчик» (серійна організація рухів та динамічний прaxis). У ході дослідження встановлено системний характер когнітивної дефіцитарності. Емпірично підтверджено кореляцію між низьким рівнем нейродинамічного тону та дефіцитарністю операцій аналізу й синтезу. Обґрунтовано доцільність застосування арт-терапевтичних технік як дієвого інструменту нейропсихологічної корекції, що дозволяє задіяти правопівкульні ресурси для компенсації когнітивного дефекту. Запропоновано цілісний методичний алгоритм корекційного впливу, адаптований для роботи спеціальних закладів освіти та інклюзивно-ресурсних центрів. Запропонований підхід забезпечує наступність у роботі психолога та педагога, сприяючи стабілізації працездатності та покращенню соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: інтелектуальні труднощі, когнітивна дефіцитарність, нейропсихологічна діагностика, пізнавальна діяльність, молодший школяр, арт-терапія, функціональні блоки мозку.

Hrynova N. FEATURES OF THE COGNITIVE SPHERE OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DIFFICULTIES

The article is devoted to the topical problem of searching for and theoretically substantiating innovative ways of psychological and pedagogical support for children with intellectual difficulties in the context of the current reform of inclusive education in Ukraine. It has been proven that traditional pedagogical approaches often do not take into account the organic nature of cognitive defects, in particular, the deficiency of certain areas of the cerebral cortex and impaired interhemispheric interaction. Cognitive activity is characterised as an integrative dynamic system, the development of which in this category of children directly depends on the functional state of three brain blocks. The need to introduce neuropsychological correction based on sensorimotor activity as the foundation for the development of higher mental functions is emphasised.

The empirical study was conducted on a sample of 48 primary school children with intellectual disabilities (mild and moderate). The comprehensive diagnostic approach included: the Wechsler Intelligence Scale for Children (WISC), Schulte tables (assessment of neurodynamics), the 'Cut-out Pictures' method (visual gnosia), the '10 words' test (auditory-verbal memory) and the 'Fence' graphic test (serial organisation of movements and dynamic praxis). The study established the systemic nature of cognitive deficits. The correlation between low neurodynamic tone and deficits in analysis and synthesis operations was empirically confirmed. The feasibility of using art therapy techniques as an effective tool for neuropsychological correction, allowing the right hemisphere resources to be used to compensate for cognitive deficits, was substantiated. A comprehensive methodological algorithm for corrective intervention has been proposed, adapted for use in special educational institutions and inclusive resource centres. The proposed approach ensures continuity in the work of psychologists and teachers, contributing to the stabilisation of performance and improved social adaptation of children with special educational needs.

Key words: intellectual difficulties, cognitive deficits, neuropsychological diagnosis, cognitive activity, primary school pupils, art therapy, functional brain blocks.

Вступ. У сучасних умовах реформування системи інклюзивної освіти в Україні особливої ваги набуває пошук ефективних шляхів підтримки дітей з інтелектуальними труднощами. Збільшення кількості дітей із порушеннями когнітивного розвитку вимагає від педагогів та психологів впровадження інноваційних методик, які б поєднували корекційний вплив із психоемоційним розвантаженням. Традиційні методи навчання часто виявляються недостатньо ефективними для дітей з інтелектуальними порушеннями через органічне підґрунтя їхнього стану: дефіцитарність окремих зон кори головного мозку, порушення міжпівкульної взаємодії та несформованість функцій регуляції і контролю. Когнітивні процеси (увага, пам'ять, сприймання, мислення) у таких дітей потребують не просто тренування, а нейропсихологічної корекції, спрямованої на стимуляцію мозкових структур через сенсомоторну активність [3]. Пізнавальна діяльність дитини – це активний процес взаємодії з навколишнім світом, спрямований на здобуття нових знань, умінь і навичок. Вона є основним механізмом розвитку когнітивних процесів, таких як спостереження, аналіз, узагальнення, порівняння та прогнозування. Пізнавальна діяльність полягає у відображенні об'єктивної реальності у свідомості дитини через відчуття, сприймання, увагу, пам'ять, уяву, мислення та мовлення. Ключовим елементом діяльності є пізнавальна активність, яка вважається інтегративною характеристикою, що охоплює всі психічні процеси дитини [4].

Мета дослідження – представити результати дослідження особливостей інтелектуальної сфери дітей з інтелектуальними труднощами.

Матеріали та методи. Теоретичний аналіз праць українських вчених Борщевської Л. [4], Ілляшенко Т. [4], Обухівської А. [4], Прохоренко Л. [2], Стадненко Н. [4], Чеботарьової О. [3], Шульженко Д. [5] дозволив сформулювати висновок про те, що когнітивний розвиток дитини з інтелектуальними труднощами (розумовою відсталістю або стійкими порушеннями пізнавальної діяльності) характеризується тотальністю та ієрархічністю недорозвинення психічних функцій, при таких порушеннях страждають насамперед вищі психічні функції, що базуються на абстрактно-логічному мисленні. Основні труднощі у функціонуванні когнітивних процесів:

1. Сприймання (перцептивна сфера): сповільненість та вузькість об'єму (дитині потрібно більше часу, щоб впізнати предмет); фрагментарність (діти часто сприймають окремі деталі, не бачачи цілісного образу (порушення структурності); труднощі з просторовою орієнтацією (діти погано розрізняють «ліво-право», «верх-низ», що відображається в їхніх малюнках).

2. Увага: низька стійкість та швидка виснажуваність (астенія); труднощі розподілу уваги (дитина не може одночасно слухати інструкцію та виконувати дію).

3. Пам'ять: переважання механічного запам'ятовування над логічним; швидке забування і низька точність відтворення інформації.

4. Мислення: конкретність та ситуативність (дитина мислить категоріями того, що бачить «тут і зараз»); слабкість узагальнення та аналізу (важко виділити суттєві ознаки предметів); труднощі з розумінням переносного значення слів, метафор, символів [1]. Отже, когнітивний дефект має органічну природу (ураження кори головного мозку). Розвиток дитини відбувається за тими ж законами, що й у нормі, але значно повільніше та з якісними відхиленнями. Корекція має бути спрямована на подолання інертності психічних процесів.

Розвиток пізнавальної сфери дитини проявляється через:

1. Ініціативність та самостійність: прагнення дитини до самостійних досліджень та відкриттів.

2. Гра-експериментування: дитина виступає як дослідник, інтуїтивно відкриваючи основні принципи та схеми дій, пізнаючи властивості предметів та причинно-наслідкові зв'язки.

3. Експериментування: процес розв'язання пізнавальних завдань через активну взаємодію з навколишнім середовищем [2].

Пізнавальна діяльність дітей з ООП має специфічні характеристики, зумовлені їхнім станом:

- діти з інтелектуальними порушеннями: характеризуються зниженою когнітивною активністю, уповільненим сприйняттям та труднощами у формуванні абстрактних узагальнень;

- діти з РАС: їхня пізнавальна сфера часто відзначається фрагментарністю пам'яті (запам'ятовування деталей без контексту) та переважанням конкретного мислення над символічним;

- діти з порушеннями мовлення: мають уповільнену обробку інформації та труднощі у створенні цілісного образу предметів;

- діти з порушеннями зору / слуху: розвиток їхньої пізнавальної діяльності нерозривно пов'язаний із компенсаторним використанням інших сенсорних систем (дотик, нюх, зір) [3].

Дефіцитарність психічних функцій – це якісна та кількісна недостатність окремих або сукупних психічних процесів (сприймання, уваги, пам'яті, мислення, мовлення), що виникає внаслідок первинного порушення (наприклад, інтелектуальних труднощів, сенсорних дефектів або уражень головного мозку) і призводить до специфічних труднощів у пізнавальній діяльності та соціальній адаптації. У контексті нейропсихології дефіцитарність розглядається як несформованість або порушення роботи

однієї з ланок функціональної системи. Це не означає повну відсутність функції, а вказує на її недостатню ефективність. Наприклад, дитина може бачити предмети, але не може синтезувати їх у цілісний образ через дефіцитарність зорового гнозису (II блок мозку) [1].

У дітей з інтелектуальними труднощами дефіцитарність зазвичай має системний характер, що включає: первинну дефіцитарність (безпосередньо зумовлена біологічним фактором (наприклад, інертність нервових процесів у корі головного мозку)); вторинну дефіцитарність (виникає як наслідок первинної, наприклад, через труднощі у сприйманні дитина не може сформулювати повноцінні поняття, що призводить до дефіцитарності мислення) [1].

Дослідження інтелектуальних труднощів було проведено у вибірці зі 48 дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями. Діагностичний комплекс дослідження включав наступні методики: 1) Шкала вимірювання інтелекту Д. Векслера; 2) Таблиці Шульте; 3) Методика «Розрізні картинки»; 4) Методика заучування «10 слів» (за О. Лурією); 5) Графічна проба «Парканчик» (динамічний праксис).

Результати. Результати дослідження за методикою Векслера (таблиця 1) свідчать про те, що загальний показник IQ у більшості піддослідних знаходиться в межах 50–70 балів (що відповідає легкому ступеню) та 35–49 балів (помірна дефіцитарність). Характерною особливістю є розрив між вербальним та невербальним інтелектом на користь останнього.

Таблиця 1

Результати діагностики за методикою Д. Векслера

Назва субтесту	Об'єкт дослідження (психічна функція)	Характерні результати та особливості виконання (N=48)	Рівень успішності, %
I. Загальна обізнаність	Запас знань, пам'ять	Знання фрагментарні, обмежені побутовим рівнем. Труднощі у відповідях на питання, що виходять за межі особистого досвіду	37
II. Тямущість	Соціальний інтелект, норми	Дитина орієнтується в простих правилах, але не може пояснити логіку соціальних вчинків. Судження спрощені	32
IV. Порівняння понять	Логічне мислення, узагальнення	Найнижчі показники. Переважає конкретне мислення. Узагальнення відбувається за випадковими або наочними ознаками	15
V. Словник	Мовленнєвий розвиток	Бідність словника, труднощі у вербалізації думок. Часто використовують жести для заміни слів	32
VI. Лічба (цифри)	Оперативна пам'ять, увага	Здатність відтворити 3–4 цифри. Повна неможливість виконання завдання у зворотному порядку	25
VII. Спостережливість	Зоровий гнозис, увага	Дитина бачить картинку, але не помічає відсутності ключової деталі. Слабкість концентрації	38
VIII. Послідовні картинки	Причинно-наслідкові зв'язки	Порушення логічної послідовності. Дитина сприймає кожен малюнок як окрему подію, не пов'язану сюжетом	20
IX. Кубики Кооса	Просторовий праксис	Відносно збережена функція. Дитина справляється з простими візерунками (2×2), але губиться при ускладненні конструкції	51
X. Розрізнені картинки	Аналітико-синтетичні здібності	Виконання шляхом хаотичних спроб. Складнощі у впізнаванні цілого образу до моменту повної стиковки деталей	47
XI. Кодування	Працездатність, темп	Швидке наростання кількості помилок через втому. Низька швидкість графічних навичок	23

Отримані результати за методикою Векслера виявили виражений дисонанс між вербальною та невербальною сферами. Найвищі показники зафіксовано у субтестах «Кубики Кооса» (51 %) та «Розрізні картинки» (38 %), що вказує на збереженість наочно-дієвого мислення. Водночас виявлено глибоку дефіцитарність абстрактно-логічних операцій: лише 15 % дітей здатні до понятійного узагальнення та 20 % – до встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Нейропсихологічний аналіз підтвердив системні порушення: дефіцитарність I-го блоку (низький темп у субтесті «Кодування» – 23 % та виснажливість за Шульте), II-го блоку (фрагментарність зорового гнозису у 50 % вибірки) та III-го блоку (моторні персеверації у 45,8 % дітей за пробою «Парканчик»). Встановлено, що наочно-образні компоненти інтелекту є найбільш резистентними до дефекту, що обґрунтовує вибір арт-терапії як релевантного методу корекції.

Результати дослідження за методикою «Таблиці Шульте» (таблиця 2) засвідчили, що середній час виконання однієї таблиці (ефективність роботи – EP) у піддослідних коливається в межах 85–120 секунд, що значно перевищує норму для даного віку (40–50 секунд), що свідчить про сповільненість процесів зорового пошуку та низький темп психічної діяльності.

Таблиця 2

Показники працездатності та уваги (середні значення)

Параметр дослідження	Опис результатів у вибірці (N=48)	Нейропсихологічна інтерпретація
Ефективність роботи (EP)	Становить у середньому 102 секунди на одну таблицю	Загальна сповільненість темпу (дефіцитарність II та III блоків)
Ступінь впрацьовування (CB)	Високий показник. Дітям потрібно значно більше часу на першу таблицю (до 130 секунд)	Повільне «включення» мозку в роботу (інертність I-го блоку)
Психічна стійкість (ПС)	Показник вищий за 1,0. Час виконання від 1-ї до 5-ї таблиці стабільно зростає	Швидка виснажуваність нервової системи (астенізація I-го блоку)

Аналіз індивідуальних результатів дозволив виділити три основні групи дітей за характером їхньої уваги:

1. Виснажливий тип (65 % дітей – 31 особа). Час виконання кожної наступної таблиці прогресивно збільшується (наприклад: 80 с → 95 с → 110 с → 130 с → 150 с). До кінця тестування діти починають відволікатися, скаржитися на втому, часто роблять довгі паузи в пошуку цифр, що підтверджує первинну дефіцитарність I-го енергетичного блоку мозку.

2. Нестійкий тип (25 % дітей – 12 осіб). Графік мав зигзагоподібний характер. Час то покращується, то різко погіршується, що свідчить про нерівномірність концентрації уваги та слабкість механізмів саморегуляції (III блок мозку). Дитина може швидко знайти три цифри поспіль, а потім «зависнути» на простій цифрі.

3. Стабільно-сповільнений тип (10 % дітей – 5 осіб). Час виконання стабільно високий (понад 110 секунд) на всіх таблицях без суттєвих коливань, що вказує на загальну інертність нервових процесів та низький нейродинамічний тонус. Отже, отримані дані свідчать про те, що для більшості дітей (65 %) характерна висока когнітивна втомлюваність.

Результати за методикою «Розрізні картинки» (II та III блоки мозку) виявила здатність до самостійного збору образу лише у 12 % дітей. У 50 % вибірки зафіксовано «феномен фрагментарності» (сприймання окремих деталей без впізнавання цілого), що свідчить про слабкість синтетичної функції кори. Труднощі просторового стикування деталей (дзеркальність, накладання) у 40 % дітей вказують на дефіцитарність тім'яно-потиличних зон (просторовий гнозис). Слабкість контролюючої функції (III блок) виявлена у 30 % піддослідних, які не помічали грубих помилок у структурі зібраного об'єкта.

Результати діагностики за методикою «10 слів» свідчать про значне зниження обсягу короткочасної та відстроченої пам'яті у дітей з інтелектуальними порушеннями. У 60 % дітей виявлено ефект «плато» (4–5 слів), що свідчить про інертність психічних процесів. У 25 % піддослідних зафіксовано «криву виснаження», що вказує на дефіцитарність I-го блоку мозку. Показник відстроченого відтворення (через 60 хв) становить менше 3 слів, підтверджуючи слабкість довготривалого зберігання. Типовими помилками є контамінації та персеверації, що свідчить про порушення вибірковості та контролю пам'яті.

Результати діагностики за методикою «Парканчик» (табл. 3) показав, що переважна більшість дітей (понад 70 %) не впоралася із завданням у повному обсязі, демонструючи різні типи нейродинамічних та регуляторних порушень.

Таблиця 3

Типологія порушень динамічного праксису

Тип порушення	Кількість дітей (%)	Прояв у графічній діяльності
Моторні персеверації	45,8 % (22 дитини)	«Зациклення» на одному елементі. Дитина починає правильно, але швидко переходить на малювання лише гострих або лише квадратних зубців.
Втрата програми	20,8 % (10 дітей)	Повне ігнорування зразка через кілька кроків. Дитина починає малювати хаотичні лінії або кружечки.
Просторові збої	12,5 % (6 дітей)	«Парканчик» з'їжджає вгору або вниз, дитина не може втриматися в межах рядка, змінюється розмір елементів.
Успішне виконання	20,9 % (10 дітей)	Дитина дотримується чергування до кінця рядка, хоча може робити це повільно.

Високий відсоток персеверацій (45,8 %) свідчить про труднощі гальмування попередньої дії. Мозок дитини «застрягає» на одному русі, що вказує на дефіцитарність премоторних зон кори. Діти часто не помічають своїх помилок, навіть коли педагог вказує на невідповідність зразку, дитині важко перебудувати свою діяльність, це ознака несформованості лобових часток (III блок мозку). У багатьох дітей спостерігалось поступове зменшення розміру малюнка до кінця рядка, що в поєднанні з нерівними лініями підтверджує слабкість I-го енергетичного блоку (знижений тонус та швидка втома руки).

Висновки. Емпіричне дослідження виявило стійкі патерни когнітивної дефіцитарності. Аналіз за шкалою Векслера показав переважну збереженість наочно-дієвого мислення на фоні вираженої неспроможності до операцій абстрагування. Виявлено кореляцію між низьким рівнем нейродинаміки (за таблицями Шульте) та якістю запам'ятовування (за Лурією), що вказує на первинну втомлюваність нервової системи. Високий показник моторної інертності в пробі «Парканчик» підтвердив необхідність цілеспрямованої роботи над гальмівними процесами мозку. Практична значущість дослідження полягає у створенні цілісного методичного алгоритму, який може бути впроваджений у роботу спеціальних шкіл та інклюзивно-ресурсних центрів. Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у розробці рекомендацій для педагогів та батьків забезпечують наступність корекційного впливу для підтримки працездатності дитини у повсякденному житті.

Література:

1. Когнітивні порушення: критерії, формулювання діагнозу і терапевтична тактика. *Український медичний часопис*. 2019. URL: www.umj.com.ua (дата звернення: 13.12.2025).
2. Прохоренко Л. Програма з корекційно-розвивальної роботи «Корекція розвитку» (розвиток когнітивної сфери) (для дітей 1–4 класів). Київ : Генеза, 2025.
3. Психолого-педагогічний супровід навчання дітей з інтелектуальними порушеннями : навч.-метод. посібник / авт.: О. В. Чеботарьова та ін. ; за наук. ред. О. В. Чеботарьової. Київ : ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2018. 123 с.
4. Стадненко Н. М., Ілляшенко Т. Д., Борщевська Л. В., Обухівська А. Г. Методика діагностики відхилень у розумовому розвитку молодших школярів та старших дошкільників. Кам'янець-Подільський : Абетка, 1998. 144 с.
5. Шульженко Д. І. Корекційно-педагогічні та психокорекційні тенденції реабілітаційного процесу дітей з порушенням розвитку: світовий досвід та реалії його застосування в Україні. URL: http://www.shodinki.com/publ/materiali_dshulzhenko/shulzhenko/2-1-0-30 (дата звернення: 10.01.2026).

References:

1. Kohnityvni porushennia: kryterii, formulivannia diahnozu i terapeutychna taktyka [Cognitive impairment: criteria, diagnosis and treatment tactics] (2019). *Ukrainskyi medychnyi chasopys*. Retrieved from: www.umj.com.ua [in Ukrainian].
2. Prokhorenko, L. (2025). Prohrama z korektsiino-rozvyvalnoi roboty «Korektsiia rozvytku» (rozvytok kohnityvnoi sfery) (dlia ditei 1–4 klasiv). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
3. Psykholoho-pedahohichnyi suprovod navchannia ditei z intelektualnymy porushenniamy : navch.-metod. posibnyk (2018) / avt.: O. V. Chebotarova ta in. ; za nauk. red. O. V. Chebotarovoï. Kyiv : ISPP imeni Mykoly Yarmachenka NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
4. Stadnenko, N. M., Illiashenko, T. D., Borshchevska, L. V. & Obukhivska, A. H. (1998). Metodyka diahnostryky vidkhylen u rozumovomu rozvytku molodshykh shkoliariv ta starshykh doshkilnykiv. Kam'ianets-Podilskyi : Abetka [in Ukrainian].
5. Shulzhenko, D. I. Korektsiino-pedahohichni ta psykhokorektsiini tendentsii rehabilitatsiinoho protsesu ditei z porushenniam rozvytku: svitovyi dosvid ta realii yoho zastosuvannia v Ukraini. Retrieved from: http://www.shodinki.com/publ/materiali_dshulzhenko/shulzhenko/2-1-0-30 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 29.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026